

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археографії, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота
магістра

з теми: «**СТВОРЕННЯ АТОМНОЇ БОМБИ В СРСР (1945–1949 рр.)**»

Виконав: студент 2 курсу
групи Ist1-M19z
Стаднік Дем'ян Леонідович

Керівник:
Хоптяр Ю. А., кандидат історичних наук,
професор кафедри архівознавства,
спеціальних історичних та правознавчих
дисциплін

Рецензент:
Газін В. В., доктор історичних наук, доцент
кафедри історії України

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1 Історіографія проблеми.....	7
1.2 Джерельна база дослідження.....	18
1.3 Методологічна основа дипломної роботи.....	22
Висновок до 1 розділу.....	23
РОЗДІЛ 2 ПЕРЕДУМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО АТОМНОГО ПРОЕКТУ.....	24
2.1 Розвиток світової фізичної науки в другій половині 30-х – початку 40-х рр.....	24
2.2 Діяльність радянської атомної розвідки в 1940-х рр.....	29
Висновок до 2 розділу.....	40
РОЗДІЛ 3 РАДЯНСЬКИЙ АТОМНИЙ ПРОЕКТ. ЕТАП РЕАЛІЗАЦІЇ.....	42
3.1 Організаційна структура радянського атомного проекту.....	42
3.2 Лабораторна фаза радянського атомного проекту.....	47
3.3 Атомна промисловість СРСР.....	56
3.4 Створення КБ-11 і випробування радянської ядерної бомби РДС-1.....	67
Висновок до 3 розділу.....	80
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	87
ДОДАТКИ.....	101

ВСТУП

Актуальність дослідження. У 1949 році, 29 серпня, Радянський Союз випробував на Семипалатинському полігоні Казахстану свою першу ядерну бомбу. Над казахським степом піднявся ядерний гриб, а над рештою світу нависла загроза ядерної гонки, нагадує «Радіо «Свобода».

«Перша блискавка» — так назвали радянську ядерну бомбу, яку підірвали тоді о 7-й годині ранку. Американці на чотири роки раніше вже показали, що вони володіють атомною зброєю, скинувши ядерну смерть на японські міста Хіросіму і Нагасакі у серпні 1945 року.

Отож Радянському Союзу хотілося наздогнати військові досягнення Заходу. Секретність тієї роботи була такою, що деякі свідки випробувань заговорили тільки після розпаду СРСР.

Актуальність теми створення атомної зброї в СРСР досі залишається невичерпаною. Інтерес до неї залишається постійним з моменту, коли це сталося. Звичайно, радянською ідеологічною системою повсякчас продукувалася думка, що радянське керівництво просто змушене було діяти у відповідь на бомбардування американцями японських міст Хіросіма і Нагасакі, що саме успіхи радянських вчених-ядерників зірвали спробу Сполучених Штатів здійснювати ядерний шантаж Радянського Союзу та відвернули «ймовірний» удар по СРСР. Відтак, у Москві наполягали, що радянський атомний проект було розгорнуто саме в якості відповіді американцям, щоб подолати атомну монополію США й забезпечити безпеку СРСР.

При цьому власне обставини роботи над цим проектом тривалий час перебували під секретом та обростали різними фальсифікаціями. Лише наприкінці двадцятого століття почався процес розсекречення документів, що стосуються атомних проектів. Яскравим показником публікаційного буму в цій галузі стала поява низки монографій і статей з даної проблематики. Гриф секретності було знято також з деяких документів, що стосуються

діяльності радянської зовнішньої розвідки. Було розголошено деякі деталі роботи спецслужб зі збору інформації про атомні проекти США та Великої Британії, що також спровокувало сплеск інтересу до даної тематики.

Сьогодні все частіше йдеться про особливу роль в розробці радянської ядерної зброї розвідки та радянських спецслужб, про нелюдські методи роботи над проектом, під час яких влада не зупинялася перед масовим використанням праці в'язнів, зараженням величезних територій та людей тощо. Вкотре було задіяно головний принцип радянської політики – мета виправдовує засоби.

Загалом, безперечно, що ще багато моментів з даної проблематики залишають фактично недослідженими та обросшими фальсифікаціями, що й переконало нас в актуальності даної теми та можливості опрацювання її в межах дипломної роботи.

Об'єктом магістерського дослідження є історія створення ядерної зброї в СРСР в 1939-1949 рр.

Предметом дослідження стали особливості реалізації атомного проекту в СРСР: розвиток світової фізичної науки в другій половині 30-х – на початку 40-х рр., формування адміністративної структури радянського атомного проекту, забезпечення атомних проектів урановою сировиною, хід науково-дослідних робіт, створення атомної промисловості та ядерної зброї.

Метою роботи є комплексне дослідження підготовки та реалізації радянського атомного проекту. Реалізація поставленої мети обумовлює вирішення наступних **завдань**:

1. Простежити розвиток ядерної фізики в другій половині 30-х – на початку 40-х рр.
2. Визначити роль радянської зовнішньої розвідки у створенні перших зразків вітчизняної ядерної зброї.
3. Проаналізувати організаційну структуру радянського атомного проекту.

4. Проаналізувати перебіг науково-дослідницької фази радянського атомного проекту і процес створення атомної промисловості та ядерної зброї.

6. Дати оцінку тому, як ядерна зброя була використана керівництвом СРСР.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1945 по 1949 рр. Однак, для більш цілісної характеристики формування та розвитку радянського ядерного проекту ми змушені були торкнутися подій кінця 30-х рр. ХХ ст., коли були здійснені перші відкриття в ядерній фізиці, що дозволили перейти від дослідження теоретичних проблем до практичного використання внутрішньоатомної енергії. В результаті цих відкриттів, вчені дійшли висновку щодо можливості застосування внутрішньоатомної енергії у військових цілях. Кінцева дата пов'язана з випробуванням першого зразка радянської ядерної бомби (РДС-1), за основу якої було взято американський зразок («Товстун»), скинутий на Нагасакі.

Елементи наукової новизни роботи полягають у тому, що:

- На основі комплексного підходу вперше була здійснена спроба на рівні студентської кваліфікаційної роботи проаналізувати сутність радянського атомного проекту.

- На рівні студентського дослідження була визначена роль радянської зовнішньої розвідки та структур НКВС у створенні перших зразків ядерної зброї в СРСР; була проаналізована організаційна структура, науково-дослідницька фаза радянського атомного проекту.

Практична значимість дипломної роботи. Отриманий під час дослідження фактологічний матеріал і теоретичні узагальнення можуть бути використані при розробці навчальних курсів з історії науки і техніки в рамках вивчення новітньої історії країн Європи та Америки, новітньої історії Росії.

Апробація дослідження. Основні положення і висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри архівознавства, спеціальних

історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Структура дипломної роботи. Поставлені цілі і завдання дослідження визначили структуру магістерської роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку джерел та літератури. Робота будується за проблемно-хронологічним принципом.

ВИСНОВКИ

Попри те, що в українській історіографії дана проблема фактично не досліджувалася, у радянській (російській) та зарубіжній історичній літературі, безперечно, досить велика кількість матеріалів присвячена проблемі створення ядерної зброї в СРСР. Водночас, більшість з них мають тенденційний характер, зумовлений пануванням радянської комуністичної ідеології. У працях присутнє яскраво виражене звинувачення США, які представлені ініціаторами гонки ядерного озброєння, мета яких був ядерний шантаж СРСР. Водночас дії керівництва Радянського Союзу характеризуються, як намагання протистояти цьому шантажу, запобігти ядерній монополії США. Останніми роками з'явилися матеріали, які ставлять велику кількість питань (роль радянської розвідки у створенні атомної бомби, німецький чинник в радянському ядерному проекті, засоби реалізації ядерної політики СРСР тощо).

Стан джерельної бази даної дипломної роботи дозволяє провести системне дослідження поставленої проблеми і скласти відносно повне й об'єктивне уявлення про створення ядерної зброї в СРСР в 1939-1949 рр.

Власне радянський ядерний проект здійснювався в декілька етапів. Його початком можна вважати період 30-х – початку 40-х рр. коли в СРСР, як і в європейських країнах (Німеччина, Велика Британія), а також в США паралельними курсами йшли перші ядерні дослідження. До 1940 року вчені дійшли висновку, що ланцюгова реакція в урані можлива, але вона не була здійснена через недосконалу техніку і недостатню кількість речовини, що ділилася. У 1940 р в зв'язку з відкриттям атомних проектів були засекречені публікації з ядерної фізики в США і Великій Британії. В СРСР в цей момент дослідження в галузі теоретичної фізики також були згорнуті в зв'язку з початком Другої світової війни.

Другий етап реалізації радянського ядерного проекту тривав у 1943-1945 рр. На цьому етапі відбувалося визначення напрямів дослідження,

активно працювала розвідка, формувалася база проекту (коло дослідників, потужності тощо)

З вересня 1945 року розпочався третій етап, коли згідно рішення уряду радянський атомний проект був форсований. Проблема лабораторного обладнання, меблів, приладів та апаратури були частково вирішена за рахунок трофеїв вивезених з Німеччини. Німецькі вчені й спеціалісти були залучені для участі в радянському атомному проекті, і вирішували завдання суміжні, але не пов'язані безпосередньо зі створенням ядерної зброї. Зрушення в вирішенні сировинної проблеми сталося на початку 1945 року, коли геологічна розвідка і видобуток ураномістких руд були передані Наркомату внутрішніх справ СРСР. У 1945-1948 рр. основні поставки уранової руди надходили з багатих ураном родовищ Чехословаччини, Саксонії, Болгарії та Польщі. Важливу роль у пуску першого фізичного уран-графітового реактора зіграв трофейний уран, вивезений з Німеччини.

1948 – 1949 – завершальний етап радянського атомного проекту, який завершився, все ж, створенням першої атомної бомби та її випробовуванням 29 серпня 1949 р.

Над розробкою бомби працювала велика група радянських вчених, очолювана І. Курчатовим. Тривалий час саме він і утримував лаври «батька атомної бомби». Однак, відкриті останнім часом документи відкрили іншу сторону цієї роботи – роботу розвідки та радянської агентурної сітки, яка діяла власне в центрах ядерних розробок США та Великої Британії. Головною метою науково-технічної розвідки було інформувати радянських вчених якомога швидше і докладніше про розвиток англо-американських пошуків та розробок в даному питанні. Серед отриманих відомостей можна назвати методіку визначення критичної маси ядерного заряду, дані про нейтронний ініціатор в плутонієву бомбу імпульсивного типу, розрахунки, схему і опис уранової і плутонієвої бомб. Саме розвідувальна інформація стала основою для розробки та його колегами радянської атомної зброї. Фактично, можна говорити про елементарне викрадення технологій та їх

застосування в радянських лабораторіях. Не даремно, перша радянська бомба РДС-1 була повною копією американської плутонієвої бомби «Товстун».

Для реалізації великомасштабного атомного проекту був створений Спеціальний комітет при ДКО СРСР, який керував роботою Науково-технічної (НТР) і Інженерно-технічної ради (ІТР) та Першого головного управління (ПГУ). ПГУ, НТР і ІТС вирішували питання, пов'язані з будівництвом, проектуванням підприємств атомної промисловості, а також проблеми конструювання і виробництва обладнання для даних об'єктів. Для економії фінансових витрат на будівництво об'єктів атомної промисловості використовувалася праця 300 тис. в'язнів ГУЛАГу, яких для цієї мети об'єднали в Головпромбуд НКВС СРСР. Відмінною рисою радянського атомного проекту в даному питанні було саме масове використання безкоштовної робочої сили ув'язнених з таборів системи НКВС. В СРСР пошуки кадрів були розгорнуті серед ув'язнених. Цей фактор дозволив істотно скоротити витрати проекту на оплату праці робітників і на створення їм гідних умов для проживання.

Вітчизняний атомний проект був здійснений в найкоротші терміни саме завдяки використанню праці ув'язнених, масовому викраденню інформації з США та Великої Британії, а також тому, що Радянський Союз по завершенню війни зміг вивезти з Німеччини все, що можна було використати для створення бомби (дослідні зразки, креслення, сировину, а також німецьких вчених).

Під час випробувань РДС-1 були вивчені всі прояви ядерного вибуху, його руйнівна, вражаюча сила, і вплив на організм тварин. В СРСР до завершення атомного проекту випробуванням першого зразка ядерної зброї ніхто не переймався створенням заходів, що запобігають згубному впливові радіації на організм і потрапляння в нього плутонію тощо металів. Про рівень опромінення персоналу на даному етапі атомних проектів в джерелах

згадується дуже мало, тому що співробітники атомних об'єктів не мали індивідуальних дозиметрів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані документи

1. Атомный проект СССР: документы и материалы : [в 3 т.] / Под общ. ред. Л. Д. Рябева. Т. 1. 1938–1945. Часть 1 / М-во Рос. Федерации по атом. энергии; Рос. акад. наук; [сост.: Л. И. Кудинова (отв. сост.), Г. С. Синицына, Н. М. Осипова]. Москва : Наука. Физматлит, 1998. 432 с.
2. Атомный проект СССР: документы и материалы : [в 3 т.] / Под общ. ред. Л. Д. Рябева. Т. 1. 1938–1945. Часть 2 / М-во Рос. Федерации по атом. энергии; Рос. акад. наук; Гос. науч. центр Рос. Федерации — Физ.-энергет. ин-т им. акад. А. И. Лейпунского; [сост.: Л. И. Кудинова (отв. сост.), Ю. В. Фролов]. Москва : Изд-во МФТИ, 2002. 800 с.
3. Атомный проект СССР: документы и материалы : [в 3 т.] / Под общ. ред. Л. Д. Рябева. Т. 2. Атомная бомба. 1945–1954. Кн. 1 / М-во Рос. Федерации по атом. энергии; [сост. Г. А. Гончаров (отв. сост.), П. П. Максименко, В. П. Феодоритов]. Москва : Изд-во «Наука». 718 с.
4. Атомный проект СССР: документы и материалы : [в 3 т.] / Под общ. ред. Л. Д. Рябева. Т. 2. Атомная бомба. 1945–1954. Кн. 2 / М-во Рос. Федерации по атом. энергии; [сост. Г. А. Гончаров (отв. сост.), П. П. Максименко, В. П. Феодоритов]. Москва : Наука, 2000. 640 с.
5. Атомный проект СССР: документы и материалы : [в 3 т.] / Под общ. ред. Л. Д. Рябева. Т. 2. Атомная бомба. 1945–1954. Кн. 3 / М-во Рос. Федерации по атом. энергии; [сост. Г. А. Гончаров (отв. сост.), П. П. Максименко, В. П. Феодоритов]. Москва : Наука, 2002. 893 с.
6. Атомный проект СССР: документы и материалы : [в 3 т.] / Под общ. ред. Л. Д. Рябева. Т. 2. Атомная бомба. 1945—1954. Кн. 4 / М-во Рос. Федерации по атом. энергии; [сост. Г. А. Гончаров (отв. сост.), П. П. Максименко, В. П. Феодоритов]. Москва : Наука, 2003. 815 с.
7. Научно-организационная деятельность академика А. Ф. Иоффе: Сборник документов. Москва : Наука, **1980**. 365 с.

8. Письма Г. Н. Флерова ноябрь 1941г. – апрель 1942 г. // Наука и общество: история советского атомного проекта (40-50-е годы) / Труды международного симпозиума ИСАП-96. Т.2. / Отв. ред. Е. П. Велихов. Москва, 1999. С.158-159.
9. Яцков А. А. Атом и секретные службы. // Вопр. истории естествознания и техники. 1992. №3. С. 103-107.

Спогади, мемуари

10. Академик В. Г. Хлопин. Очерки, воспоминания современников. Ленинград : Изд. «Наука», 1987. 232 с.
11. Александров А. П. Годы с И. В. Курчатовым // Наука и жизнь. 1983. №2. С. 10-24.
12. Балезин С. Я никогда не видел его усталым // Игорь Васильевич Курчатов в воспоминаниях и документах / Ред. – сост. Ю.Н. Смирнов. Москва : ИздАТ, 2003. С. 42-48.
13. Барковский В. Б. Атомное оружие и научно-техническая разведка. // История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. Москва : «Янус-К», 1998. С. 87-92.
14. Барковский В. Б. Научно-техническая разведка в годы войны. // Очерки истории российской внешней разведки. Т.4. 1941-1945 годы. Москва, 1999. С. 420-439.
15. Ванников В. Л. Из записок наркома. // Новая и новейшая история. 1988. №1. С. 73-89.
16. Воспоминания об Игоре Васильевиче Курчатове. АН СССР, Отд-ние ядер. физики, Ин-т атом. энергии им. И. В. Курчатова; Сост. Р. В. Кузнецова, П. М. Чулков]; Отв. ред. А. П. Александров. Москва : Наука, 1988. 494 с.
17. Веретенников А. И. Рядом с атомной бомбой (записки физика-экспериментатора). Москва : ИздАТ, 1995. 113 с.
18. Вклад академика А. Ф. Иоффе в становление ядерной физики в СССР. / Сост.: В. Я. Френкель, Н. Я. Москвиченко. Ленинград : Наука, 1980.

19. Гаспарян Б. Г., Гринберг А. П., Френкель А. Я. А. И. Алиханов в Физико-техническом институте (1927-1943). Ленинград : Наука, 1985. 243 с.
20. Головин И. Н. И. В. Курчатов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Атомиздат, 1978. 134 с.
21. Гринберг А. П., Френкель В. Я. И. В. Курчатов в Физико-техническом институте. Ленинград : Наука, 1984. 181 с.
22. Докучаев Я. П. От плутония к плутониевой бомбе: из воспоминаний участника событий // История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. Москва : «Янус-К», 1998. С. 279-311.
23. Докучаев Я. П. Испытание первой советской атомной бомбы (Ри-239). // Наука и общество: история советского атомного проекта (40-50 годы) / Труды международного симпозиума ИСАП-96. Т.2. / Отв. ред. Е. П. Велихов. Москва, 1999. С. 303-318.
24. Дровеников И. С., Романов С. В. Трофейный уран, или история одной командировки // История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. Москва : «Янус-К», 1998. С. 215-227.
25. Жучихин В. Первая атомная. Записки инженера-исследователя. Москва : ИздАТ, 1993. 112 с.
26. Замятнин Ю. С. Воспоминания об участии в атомном проекте // Вопр. истории естествознания и техники. 1996. № 2. С. 140-150.
27. Зельдович Я. Б., Харитон Ю. Б. К вопросу о цепном распаде основного изотопа урана. // Журнал экспериментальной и теоретической физики. 1940. Т. 9. Вып. 12. С. 1425-1427.
28. Зельдович Я. Б., Харитон Ю. Б.. О цепном распаде основного изотопа урана // Журнал экспериментальной и теоретической физики. 1940. Т. 10. С. 29-36.

- 29.Игонин В.В. Атом в СССР. Саратов : Изд. Саратовского у-та, 1975. 668 с.
- 30.Иоффе А. Ф. Советская физика за 20 лет // О физике и физиках. Ленинград : Наука, 1985, С.295-307.
- 31.Как была изготовлена бомба. Интервью Анатолия Александрова. // Известия. 1988. 23 июня. С.5.
- 32.Курчатов в жизни: письма, документы, воспоминания (из личного архива) / авт.-сост. Р. В. Кузнецова. 2-е изд., стер. Москва : РНЦ "Курчатов. ин-т" : Изд-во Главархива Москвы, 2007. 623 с.
- 33.Савельев И. В. О годах работы в Лаборатории №2 (1945–1955 гг.) // История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. Москва : «Янус-К», 1998. С. 186-195.
- 34.Сморodinский Я. А. «Это было необычайно интересное и удивительное время»... воспоминания о раннем периоде жизни Лаборатории №2 // История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. Москва : «Янус-К», 1998. С. 196-206.
- 35.Судоплатов П. А. Победа в тайной войне 1941–1945 годы. Москва : Алгоритм, 2005. 496 с.
- 36.Судоплатов П. А. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. Москва : Гея, 1996. 418 с.
- 37.Судоплатов П. А. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 382 с.
- 38.Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 1997. 700 с.
- 39.Феклисов А. С. За океаном и на острове. Записки разведчика. Москва : ДЭМ, 1994. 277 с.
- 40.Феклисов А. С. Подвиг Клауса Фукса // Военно-исторический журнал. 1990. №12. С. 22-29.

41. Феклисов А. С. Подвиг Клауса Фукса // Военно-исторический журнал. 1991. №1. С. 34-43.
42. Феклисов А. С. Признание разведчика. Москва : ОЛМА-ПРЕСС; ЛГ Информэйшн Груп, 1999. 477 с.
43. Флеров Г. Н. Всему мы можем поучиться у Курчатова // Воспоминания об Игоре Васильевиче Курчатове. Москва : Наука, 1988. С. 57-77.
44. Флеров Г. Н. Первые шаги советского ядерного проекта // Московские новости. 1988. №16.
45. Харитон Ю. Б. Смирнов Ю. Н. Версия Харитона // Вестник ученых ядерщиков. 1993. Май. С. 20-23.
46. Харитон Ю., Смирнов Ю. О некоторых мифах и легендах вокруг советских атомного и водородного проектов // Игорь Васильевич Курчатov в воспоминаниях и документах / Ред.-сост. Ю. Н. Смирнов. Москва : ИздАТ, 2003. С. 415-433.
47. Харитон Ю. Б., Смирнов Ю. Н. Мифы и реальность советского атомного проекта. Арзамас-16 : ВНИИЭФ, 1994. 72 с.
48. «Это была увлекательная работа ...» В.Б. Барковский. Интервью с «атомным разведчиком» проведено и подготовлено к публикации В.П. Визгиным // История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. Москва : «Янус-К», 1998. С. 93-122.

Література

49. 56 років тому в СРСР вперше була випробувана ядерна зброя. URL : <http://kreschatic.kiev.ua/ua/2725/art/27404.html>
50. Абрамова Н. А., Бартенев С. А., Ильенко Е. И., Романовский В. Н. История создания первой в СССР радиохимической технологии получения плутония; Федеральное агентство по атомной энергии, ФГУП «НПО “Радиевый институт им. В.Г. Хлопина”». Санкт-Петербург, 2007. 146 с

51. Аксютин Ю.В., Журавлев В.В. Немного истории: «закрытые города» в контексте вызовов «холодной войны». // Социально-политические процессы и экономическое состояние России. Материалы научного семинара. Вып.2. М., 2005. С. 113-124.
52. Алексеев В. В. Советский атомный комплекс как порождение «холодной войны». // Россия в XX веке. Война 1941-1945 годов: современные подходы. / Отв. ред. А. Н. Сахаров. Москва, 2005. С. 387-401.
53. Алперовиц Г. Атомная дипломатия: Хиросима и Потсдам: О применении атомной бомбы и о том, как Америка очутилась лицом к лицу с Советским Союзом. Перевод с английского. Москва : Международные отношения, 1968. 270 с.
54. Атомная отрасль России : события. Взгляд в будущее / сост. В. Н. Михайлов ; ред. И. К. Ходаков. Москва : ИздАТ, 1998. 336 с.
55. Бондарев Н. Д., Кеда А. А., Селезнева Н. В. «Особая папка» из архива И. В. Курчатова // ВИЕТ. 1994. № 2. С. 114-124.
56. Бурназян А. И. О радиационной безопасности. // Воспоминания об Игоре Васильевиче Курчатове. Москва : Наука, 1988. С. 305-311.
57. Визгин В.П. У истоков советского атомного проекта: роль разведки. 1941-1946. (по материалам архива внешней разведки). // Вопр. истории естествознания и техники. 1992. №3. С. 97-134.
58. Визгин В. П. Атомный проект в СССР: предварительные итоги изучения и новые материалы // Вопр. истории естествознания и техники. 1996. № 2. С. 86-92.
59. Визгин В. П. Спасенная дважды: советская теоретическая физика между философией и ядерным оружием // История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. М., 1998. С. 329 – 391.
60. Визгин В. П. Нравственный выбор и ответственность ученого-ядерщика в истории советского атомного проекта // Вопр. истории естествознания и техники. 1998. № 3. С. 104-114.

61. Визгин В. П. Атомный проект в СССР. Программа создания первых атомной и водородной бомб и ее реализация в СССР (1943 – 1955 гг.) // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. 1996. № 3. С. 250-259.
62. Вітович І. Під отруйним грибом: 70 років тому СРСР здійснив перше ядерне випробування. URL : <https://umoloda.kyiv.ua/number/3500/2006/136725/>
63. Голуєсова Л. П. «Арзамас-16»: как все начиналось... // Вопр. истории естествознания и техники. 1994. № 4. С. 89 – 97.
64. Дамаскин А. И. Сталин и разведка. Москва : Вече, 2004. 110 с.
65. Долгополов Н.М. Гении внешней разведки. Москва : Молодая гвардия, 2005. 528 с.
66. Долгополов Н. М. Морис и Лона Коэн. // Элита русской разведки. Москва : Молодая гвардия, 2005. С. 409-428.
67. Долгополов Н. М. Правда полковника Абея. Москва : Весть, 1995. 64 с.
68. Долгополов Н. М. Они украли бомбу для Советов. Москва : XXI Век, 2000. 224 с.
69. Дровеников И. С. В музее ядерного оружия // Вопр. истории естествознания и техники. 1994. № 4. С. 107-110.
70. Дровеников И. С. Ядерный юбилей в Москве // Вопр. истории естествознания и техники. 1995. № 4. С. 3-17.
71. Дровеников И. С., Орел В. М. Современная историография советского атомного проекта // Институт истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Годичная научная конференция, 1999. Москва : Эдиториал УРСС, 2000. С. 185-188.
72. Дровеников И. С., Романов С. В. Трофейный уран, или история одной командировки // История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. М., 1998. С. 215-227.

- 73.Ельяшевич М. А. Подготовка и проведение оптических наблюдений первого советского ядерного взрыва // Вопр. истории естествознания и техники. 1996. № 2. С. 151-165.
- 74.Жарков О. Ю. Система управления производством плутония на химическом комбинате «Маяк» в 1945-1990гг. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. Челябинск, 2012. 25 с.
- 75.Зенькович Н. А. На КГБ работали и «стар» и «млад». Москва : Олма-Пресс : Красный пролетарий, 2004. 606 с.
- 76.Калинин В. Ф. От первых реакторов до Атоминформа // Вопр. истории естествознания и техники. 1996. № 2. С. 125-140.
- 77.Комлев Л. В., Синицина Г. С., Ковальская М. П. В. Г. Хлопин и урановая проблема. // Вопр. истории естествознания и техники. 1982. №4. С. 36-48.
- 78.Кондрашов В. Е., Софронов И. Д. Математическое моделирование при разработке ядерных зарядов // Вопр. истории естествознания и техники. 1994. № 4. С. 97-107.
- 79.Кохран Т., Аркин У., Норрис Р., Сэндс Дж. Ядерное вооружение СССР / Пер. с англ. под ред. П. Л. Подвига. Москва : ИздАТ, 1992. 460 с.
- 80.Кривоносов Ю. И. Около атомного проекта (по материалам архивов ЦК КПСС). // История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып.2. / Отв. ред. В. П. Визгин. Санкт-Петербург, 2002. С. 350-364.
- 81.Круглов А. К. Как создавалась атомная промышленность в СССР .2-е изд., испр. Москва : ЦНИИАтоминформ, 1995. 380 с.
- 82.Круглов А. К. От опытного реактора Ф-1 в Лаборатории №2 к первому промышленному ядерному реактору в Челябинске-40 – Комбинат №817 // Создание первой советской ядерной бомбы : [сборник] / М-во Рос. Федерации по атом. энергии [и др.] ; редкол.: В. Н. Михайлов (гл. ред.). Москва : Энергоатомиздат, 1995. С. 68-93.

- 83.Круглов А. К. Первый радиохимический завод Комбината № 817 по выделению плутония для ядерной бомбы. // Создание первой советской ядерной бомбы : [сборник] / М-во Рос. Федерации по атом. энергии [и др.] ; редкол.: В. Н. Михайлов (гл. ред.). Москва : Энергоатомиздат, 1995. С. 94-120.
- 84.Лазарев Л. Н., Комлев Л. В., Сеницина Г. С., Ковальская М. П. В.Г. Хлопин и ураново-плутониевая проблема. // Радиохимия. 1982. №4. С. 401-410.
- 85.Лайнер Л. «Венона». Самая секретная операция американских спецслужб. Москва : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. 384 с.
- 86.Лота В. ГРУ и атомная бомба : неизв. история о том, как воен. разведка добывала сведения об атом. проектах Великобритании, Германии, США и Японии. Москва : ОЛМА-Пресс, 2002. 383 с.
- 87.Лота В. Ключи от ада // Совершенно секретно. 1999. №8.
- 88.Лота В. С атомной бомбой в кармане // Красная звезда. 1999. 3 июля.
- 89.Мальков В.Л. Манхэттенский проект : Разведка и дипломатия. Москва : Наука, 1995. 271 с.
- 90.Мальков В.Л. «Венона» – шаг в сторону от истины? // История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. Москва : «Янус-К», 1998. С. 123-134.
- 91.Михайлов В. Н., Негин Е. А., Цырков Г. А. Подготовка полигона и испытания ядерной бомбы под Семипалатинском в Казахстане // Создание первой советской ядерной бомбы : [сборник] / М-во Рос. Федерации по атом. энергии [и др.] ; редкол.: В. Н. Михайлов (гл. ред.). Москва : Энергоатомиздат, 1995. С. 228-248.
- 92.Над атомною бомбою СРСР працювали німецькі вчені. URL : <https://ua.korrespondent.net/world/4154446-nad-atomnoui-bomboui-srsr-pratsuivalu-nimetski-vcheni>

93. Назвали шпигуна, який передав секрет ядерної зброї СРСР. URL : https://gazeta.ua/articles/history/_nazvali-shpiguna-yakij-peredav-sekret-yadernoyi-zbroyi-srsr/941205
94. Нейбауэр А. Немецкие химики и советский атомный проект после 1945 г.: Макс Фольмер. // Вопр. истории естествознания и техники. 1991. № 4. С. 21-27.
95. Никитинская Т. И. Творец атомной бомбы совсем другими глазами // История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. Москва : «Янус-К», 1998. С. 37-49.
96. Новиков В. М., Сегершаль Б., Меркин В. И., Попов В. К. Создание и становление первого советского ядерного военно-промышленного комплекса «Маяк» (1946-1949). // Наука и общество: история советского атомного проекта (40-50 годы) / Труды международного симпозиума ИСАП-96. Т.3. / Отв. ред. Ю. В. Талонов. Москва, 2003. С. 346-358.
97. Новикова Т. А. Деятельность советской атомной разведки в 1940-1950 гг. // Проблемы новой и новейшей истории зарубежных стран: Сборник научных трудов. Вып.2. Москва : МГОУ, 2003. С. 59-69.
98. Новикова Т.А. Общие и особенные черты инициации Манхэттенского и Советского уранового проектов. // Проблемы новой и новейшей истории зарубежных стран: Сборник научных трудов. Вып.3. Москва : МГОУ, 2004. С. 58-74.
99. Новикова Т. А. Создание ядерного оружия в США и СССР. Общие и особенные черты. 1939-1949 гг. Автореф. дисс. на соискание уч. ст. канд. ист. наук. Москва, 2006. 32 с.
100. О'Саливан Д. Проект «Венона»: неизвестные документы ЦРУ США. // Новая и новейшая история. 2000. №1. С.87-99.
101. Пайерлс Р. Перелетная птица. Воспоминания физика // Природа. 1993. №12. С. 90-105.

102. Первая советская атомная бомба. URL :
<http://www.vniief.ru/about/history/firstbomb/>
103. Первухин М. Г. Первые годы атомного проекта. // Химия и жизнь. 1988. №5. С.31-47.
104. Петржак К. А., Флеров Г. Н. Спонтанное деление урана. // ЖЭТФ. 1940. Т. 10. Вып. 9. С. 1013-1017.
105. Петросьянц А. М. Решение ядерной проблемы в 1943–1946 гг. // Создание первой советской ядерной бомбы : [сборник] / М-во Рос. Федерации по атом. энергии [и др.] ; редкол.: В. Н. Михайлов (гл. ред.). Москва : Энергоатомиздат, 1995. С. 39-67.
106. Печатнов В. О. Конец атомной монополии США. // Россия XXI. 2004, №5. С. 58-85.
107. Позняков В. В. Профессионалы и добровольцы: Советские разведывательные службы в Соединенных штатах (1921-1945). // Американский ежегодник. 1998. Москва, 1999. С. 213-220.
108. Позняков В.В. Шпионы, контрразведчики и криптоаналитики: советские разведывательные службы в Соединенных Штатах и проект «Венона» (1941-1953). //Американский ежегодник 1999. Москва, 2001. С. 223-251.
109. Пять этапов создания первой советской атомной бомбы. URL :
<https://rg.ru/2014/01/12/kurchatov-site.html>
110. Разуваев Г. А. Рассказы без подробностей. //Химия и жизнь. 1989. №1. С. 19-28.
111. Решетников Ф. Г. Становление и развитие промышленного производства урана и трансураниевых элементов для оборонной отрасли в Советском Союзе. // Наука и общество: история советского атомного проекта (40-50 годы) / Труды международного симпозиума ИСАП-96. Т. 1. Москва, 1997. С. 146-156.
112. Симоненко Д. Л. Краткое описание первых экспериментальных работ по разделению изотопов урана в СССР (1942–1948 гг.) //

- История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. Москва : «Янус-К», 1998. С. 135-185.
113. Смирнов К. Как делали бомбу (беседа с А.П. Александровым). // Известия. 1988. 22 июля.
114. Смирнов Ю. Н. Г. Н. Флеров и становление советского атомного проекта // Вопр. истории естествознания и техники. 1996. № 2. С. 100-125.
115. Смирнов Ю. Н. Сталин и атомная бомба // Вопр. истории естествознания и техники. 1994. № 2. С. 125-130.
116. Советский атомный проект : Конец атомной монополии. Как это было. Саров : РФЯЦ-ВНИИЭФ, 2000. 215 с.
117. Соснин Г. А. Первые шаги промышленности по изготовлению ядерных зарядов. // Наука и общество: история советского атомного проекта (40-50 годы). Т.2. Москва : Издат, 1999. С. 425-430.
118. Терлецкий Я. П. Операция «Допрос Нильса Бора» // Вопр. истории естествознания и техники. 1994. № 2. С. 18-44.
119. Ткачук П. П. Ядерна зброя як фактор повоєнної міжнародної політики. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vnv_2012_18_29.pdf
120. Трифонов Д. Н. К истории комиссии по проблеме урана // Вопр. истории естествознания и техники. 1996. № 2. С. 93-99.
121. У истоков советского атомного проекта: роль разведки, 1941 – 1946 гг. (по материалам Архива внешней разведки России) // Вопр. истории естествознания и техники. 1992. № 3. С. 97-134.
122. Френкель В. Я. Из ранней истории советских ускорителей: контакты РИАН и ФТИ с радиационной лабораторией Лоуренса (переписка Л. В. Мысовского и Я. И. Френкеля с Э. Лоуренсом //

- История советского атомного проекта: документы, воспоминания, исследования. Вып. 1. Москва : «Янус-К», 1998. С. 7-16.
123. Френкель Я. И. Электрокапиллярная теория расщепления тяжелых ядер медленными нейтронами. // ЖЭТФ. 1939. Т.9, № 6. С.641-653.
124. Холлоуэй Д. Сталин и бомба. Советский Союз и атомная энергия. 1939–1956. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1997. 625 с.
125. Хто і як винайшов першу атомну бомбу? URL : <https://ranok.ictv.ua/ua/2019/08/14/hto-i-yak-vinajshov-pershu-atomnu-bombu/>
126. Чиков В. М. Нелегалы. Москва : Ч. 1 : Операция «Enormou» (Истина противостояния советской и американской разведок. История создания советской атомной бомбы). 2001. 375 с.
127. Чиков В. М. Нелегалы. Москва : Ч. 2 : «Дачники» в Лондоне; Досье на тех, кто занимался атомной разведкой. 2001. 391 с.
128. Чиков В. М. Русские нелегалы в США (История создания советской атомной бомбы, факты и документы впервые рассекреченного досье КГБ СССР №13676). Москва : Эксмо : Алгоритм-книга, 2003. 443 с.
129. Чиков В. М. Охота за атомной бомбой : досье КГБ №13676. Москва : Вече : АРИА-АиФ, 2001. 509 с.
130. Ядерная бомба. URL : <https://militaryarms.ru/boepripasy/bomby/yadernaya/>
131. Ядерная индустрия России : [сб. статей] / ред. А. М. Петросьянц ; А. В. Щегельский ; А. К. Круглов и др. Москва : Энергоатомиздат, 2000. 1040 с.
132. Ядерний совок. Як СРСР запустив першу атомну бомбу і що з цього вийшло. URL : <https://artefact.org.ua/history/yaderniy-sovok-yak-srsr-zapustiv-pershu-atomnu-bombu-i-shho-z-tsogo-viyshlo.html>
133. Як американський шпигун допоміг СРСР створити атомну бомбу. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49495845>

134. Яцков А. А. Почему Трумэн не застал врасплох Сталина. // Правда. 1992. 16 июля.
135. Яцков А. А. Сахарова лучше не трогать. // Правда. 1992. 9 июня.
136. Яцков А. А., Визгин В. П. У истоков советского атомного проекта: роль разведки. 1941–1946 гг. (по материалам архива внешней разведки России) // Вопр. истории естествознания и техники. 1992. №3. С. 97-134.